

**MARKAZIY OSIYODA BARQAROR TRANSCHEGARAVIY SUV BOSHQARUVI:
MUAMMOLAR, ZIDDIYATLAR VA MINTAQAVIY HAMKORLIK**

Sa'diyev Nodirjon G'olibjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistratura bosqichi talabasi.

e-mail: nodirbeksadiyev@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15650942>

Kirish

Markaziy Osiyoda suv xavfsizligi tobora dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Bunga iqlim o'zgaruvchanligining kuchayishi, suvga bo'lgan talabning ortishi hamda transchegaraviy daryolarni boshqarish bilan bog'liq muammolar sabab bo'lmoqda. Ushbu maqolada mintaqadagi transchegaraviy suv resurslarini boshqarish murakkabligi, milliy manfaatlar bilan mintaqaviy hamkorlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik asosida o'rganiladi.

Shuningdek, maqolada Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi suv diplomatiyasiga ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va siyosiy omillarning ta'siri tahlil qilinadi. Markaziy Osiyoning asosiy muammolar sifatida suv tanqisligi, iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlari, Afg'onistonda qurilayotgan Qo'shtepa kanali hamda transchegaraviy suv resurslarining yuqori oqimidagi davlatlar va quyi oqimdagi davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlar keltirib o'tiladi. Markaziy Osiyoda so'nggi paytlarda diplomatik harakatlar kuchaygan, mintaqaviy hamkorlik va o'zaro murosa qilish sari jadal qadam tashlayotgan bo'lsada mavjud muammolar talaygina bo'lib, ularni hal etishda konstruktiv yechimlar yetishmaydi. Mazkur maqolada transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda davlatlar o'rtasida integratsiyalashgan yondashuv muhimligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, xalqaro huquqiy normalarga asoslangan va hamkorlik asosida boshqaruv mexanizmlari bilan qo'llab-quvvatlangan yagona mintaqaviy suv strategiyasi mojarolarni kamaytirishga hamda Markaziy Osiyoda suv xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin.

Transchegaraviy suv resurslarini boshqarish Markaziy Osiyoda nihoyatda muhim masala bo'lib, u mintaqaning iqtisodiy rivojlanishi, siyosiy barqarorligi va atrof-muhit barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) prognozlariga ko'ra, global miqyosda ichimlik suvi tanqisligi XXI asrning eng dolzarb muammolaridan biriga aylanishi mumkin, bu hatto yoqilg'i (neft, gaz va h.k) tanqisligidan ham jiddiyroq bo'lishi kutilmoqda.

Markaziy Osiyoda suv resurslari ko'pligiga qaramay, ular noteng taqsimlangan.

Ayniqsa, Amudaryo va Sirdaryo kabi transchegaraviy daryolarning boshqaruvi geosiyosiy ziddiyatlarga sabab bo'lmoqda. Mintaqaning asosiy daryo tizimlari bir nechta davlatlar hududidan o'tadi; suv resurslarining 86 foizi Qirg'iziston va Tojikiston kabi yuqorida joylashgan davlatlarda shakllanadi, past oqimdagi davlatlar esa, O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston bu suv manbalariga sug'orish, qishloq xo'jaligi va sanoat uchun kuchli darajada bog'langan. Sovet davridagi suv boshqaruvi tizimidan yagona markazlashgan gidroinshootlar va sug'orish tarmoqlariga asoslangan tizimdan mustaqil milliy siyosatlariga o'tish suvdan foydalanish, gidroenergetika va sug'orish borasida siyosiy kelishmovchiliklarga olib kelmoqda. Iqlim o'zgarishi mintaqadagi suv bilan bog'liq muammolarni yanada keskinlashtirmoqda. Haroratning oshishi muzliklarning tezroq erishiga, daryo oqim rejimlarining o'zgarishiga va qurg'oqchiliklar sonining ko'payishiga olib kelmoqda.

Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, 2050-yilga kelib Markaziy Osiyodagi muzliklarning 30 foizidan ko'prog'i yo'qolishi mumkin, bu esa past oqimdagi hududlarda suv ta'minotiga jiddiy ta'sir qiladi. Bundan tashqari, suvning ifloslanishi, ekotizimlarning yemirilishi va biologik xilma-xillikning kamayishi atrof-muhit barqarorligiga jiddiy tahdid solmoqda, biroq bu masalalarda mintaqaviy hamkorlik hanuzgacha cheklangan.

Markaziy Osiyoda iqlim global o'rtacha ko'rsatkichga qaraganda ancha tez isimoqda: so'nggi 70 yil ichida harorat 1,5–2°C ga oshgan, prognozlariga ko'ra esa bu ko'rsatkich 2060-yilgacha yana 1,5–2,8°C ga, 2100-yilgacha esa 5,1–5,8°C gacha ko'tarilishi mumkin. Bu isish natijasida so'nggi 50–60 yil davomida muzlik maydoni 30% ga qisqargan, kelgusida esa muzlik hajmi 2°C isish bilan 50% ga, 4°C isish bilan esa 78% ga kamayishi mumkin. Bunday o'zgarishlar suv resurslari mavjudligiga tahdid soladi — 2050-yilgacha Sirdaryo havzasida suv 5% gacha, Amudaryo havzasida esa 15% gacha kamayishi mumkin. O'zbekistonda suv tanqisligi 2015-yilgacha 3 milliard m³ bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2030-yilga kelib 7 milliard m³ ga, 2050-yilgacha esa 15 milliard m³ ga yetishi mumkin. Iqlim o'zgarishi, shuningdek, toshqinlar, qurg'oqchiliklar va issiq to'lqinlar kabi yanada tez-tez va kuchli ob-havo hodisalarini yuzaga keltirmoqda. Bu esa erta ogohlantirish tizimlarini takomillashtirish, xavflarni boshqarishni kuchaytirish va moslashuv strategiyalarini ishlab chiqishni zaruratga aylantiradi. Aholi soni va iqtisodiy rivojlanish natijasida, ayniqsa, sug'orishga bog'liq qishloq xo'jaligida suvga bo'lgan talab ortib bormoqda. So'nggi 40 yil ichida har bir kishiga to'g'ri keladigan suv miqdori yiliga 8 400 m³ dan 2 500 m³ gacha kamaygan va bu ko'rsatkich 2030-yilgacha 1 700 m³ dan ham past bo'lishi mumkin. Asosiy ehtiyojlarni qondirish uchun har yili qo'shimcha 500–700 million m³ suv kerak bo'ladi.

Markaziy Osiyo dunyoda suvdan foydalanishda eng samarasiz mintaqalardan biri bo'lib, 1 dollar YaIM uchun 2,5 m³ suv sarflaydi. Hatto Amudaryo va Sirdaryo daryolarida suv oqimi barqaror yoki ko'paygan sharoitda ham, kelajakdagi suv tanqisligi 8% dan 33% gacha bo'lishi mumkin. 2050-yilgacha mintaqa aholisi 90–100 millionga yetishi prognoz qilinmoqda, bu esa suv tanqisligining 25–30% gacha yetishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligidagi suvga bo'lgan talab 2030-yilgacha 30% ga ortishi mumkin. Ushbu muammolarni hal qilish uchun mintaqaviy hamkorlik va suvdan oqilona foydalanish zarur. BMT baholariga ko'ra, bu yondashuv YaIMning 5% ga teng bo'lgan — taxminan 20 milliard AQSH dollari miqdoridagi iqtisodiy foyda keltirishi mumkin. Markaziy Osiyoning geosiyosiy manzarasi tarixiy suv taqsimoti nizolari bilan shakllangan. Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng va bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida ilgari mavjud bo'lgan suv-energiya almashinuvi tizimi izdan chiqdi va natijada gidrosiyosiy muammolar yuzaga keldi.

Yuqorida joylashgan davlatlar — Qirg'iziston va Tojikiston — gidroenergetika ishlab chiqarishni ustuvor deb biladi, past oqimdagi davlatlar — O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston — esa barqaror va oldindan rejalashtirilgan suv oqimiga sug'orish uchun muhtoj.

Bu ziddiyatlar 1990-yillarda kuchayib, Qirg'iziston va Tojikiston yirik gidroelektr loyihalarini qayta boshlaganida, O'zbekistonda xavfsizlik bilan bog'liq xavotirlarni kuchaytirdi. Chunki mamlakatning qishloq xo'jaligi mavsumiy suv chiqarishlarga bog'liq. Shunga qaramay, so'nggi yillarda mintaqaviy suv hamkorligi bo'yicha muloqot tiklandi.

2018–2024 yillar oraligʻida Markaziy Osiyo davlat rahbarlari oʻrtasida suv boshqaruvi, infratuzilma va transchegaraviy daryolarni boshqarish masalalariga bagʻishlangan bir qator yuqori darajadagi uchrashuvlar boʻlib oʻtdi. Bu kuchaygan aloqalar suv resurslarini birgalikda taqsimlash boʻyicha yangi kelishuvlar tuzish, suv boshqaruvi tizimlarini yaxshilash va mintaqaviy suv xavfsizligini mustahkamlash uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Markaziy Osiyodagi suv bilan bogʻliq mojarolarning murakkabligini hisobga olgan holda, ushbu tadqiqot milliy va mintaqaviy nuqtai nazardan suv xavfsizligiga oid qaror qabul qilish jarayonlarini oʻrganishni maqsad qilgan. Xususan, u transchegaraviy daryolar boshqaruvida milliy suverenitet bilan mintaqaviy hamkorlik oʻrtasidagi ziddiyatlarga eʼtibor qaratib, siyosiy yechimlar, barqaror suv boshqaruvi strategiyalari va iqlimga moslashuv choralarini tahlil qiladi.

1. Material va Metodlar

Mazkur tadqiqot Markaziy Osiyo davlatlari hamda xalqaro tashkilotlarning, jumladan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xoʻjaligi tashkiloti (FAO), Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki (OTB), USAID va Xalqaro suv resurslarini boshqarish instituti (IWMI)ning rasmiy hujjatlari chuqur tahliliga asoslanadi. Ushbu manbalar milliy suv siyosati, mintaqaviy hamkorlik doiralari va suv boshqaruvi hamda raqamlashtirish boʻyicha xalqaro ilgʻor tajribalar toʻgʻrisida maʼlumot beradi. Tadqiqotning metodologik asoslari sifat va miqdoriy yondashuvlarning uygʻunligiga tayangan. Tadqiqot jarayonida suv sohasida qoʻllanilayotgan usullar, algoritmlar, protseduralar va raqamlashtirish tendensiyalarini baholash maqsadida maʼlumotlarni yigʻish, umumlashtirish, tizimlashtirish va tahlil qilish usullari qoʻllanildi.

Xususan, suv resurslarini boshqarishda raqamli transformatsiyaning joriy holatini oʻrganish, uning rivojlanish istiqbollari hamda mintaqada raqamli integratsiya boʻyicha mutaxassislarning baholarini tahlil qilishga alohida eʼtibor qaratildi.

Markaziy Osiyoda transchegaraviy suv boshqaruvini baholash uchun solishtirma tahlil yondashuvi qoʻllanildi. Bunga suv siyosati, shartnomalar va meʼyoriy-huquqiy asoslarning taqqoslov huquqiy tahlili hamda suv resurslarini boshqarish strategiyalari va investitsiya mexanizmlarining iqtisodiy baholanishi kiradi. Siyosat tahlilini suv resurslarini boshqarishning texnik baholashlari bilan integratsiyalash orqali, ushbu tadqiqot mintaqaning suv boshqaruvi sohasidagi kamchiliklar, imkoniyatlar va muammolarni aniqlashni maqsad qilgan.

Tadqiqot natijalari

Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun suv resurslarini samarali boshqarish global iqlim oʻzgarishi va antropogen bosimlar tufayli tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tarixan mintaqada suv taqsimoti SSSR Suv xoʻjaligi vazirligining Ilmiy-texnik kengashi tomonidan tartibga solingan boʻlib, mazkur davrdagi kelishuvlar bugungi kunda ham suv boshqaruvi siyosatiga taʼsir koʻrsatmoqda. Transchegaraviy suv taqsimoti mexanizmlarini belgilovchi asosiy hujjatlar qatoriga Sirdaryo havzasi boʻyicha 1984 yil 7 fevraldagi 413-sonli bayonnoma va Amudaryo boʻyicha 1987 yil 12 martdagi 566-sonli bayonnoma kiradi. Ushbu kelishuvlarga koʻra, Sirdaryo suvining 46 foizi (22,7 mlrd kub metr) Oʻzbekiston, 44 foizi Qozogʻiston, 8 foizi Tojikiston va 2 foizi Qirgʻizistonga ajratilgan. Amudaryo havzasida esa suvning 48,2 foizi Oʻzbekiston, 35,8 foizi Turkmaniston, 15,4 foizi Tojikiston va 0,6 foizi Qirgʻizistonga (Afgʻoniston bundan mustasno) ajratilgan.

SSSR parchalanishidan so'ng, 1992 yilda Almatida suv boshqaruvi bo'yicha mintaqaviy hamkorlikni yo'lga qo'yuvchi bitim imzolandi.

Ushbu bitim asosida mintaqaviy ahamiyatga ega suv xo'jaligi infratuzilmasi mulk huquqi saqlangan holda Bassin tashkilotlariga (BO) birgalikda boshqarish uchun topshirildi.

• **Amudaryo daryosi:** 84 ta gidroinshoot, shu jumladan 36 ta asosiy daryo suv olish inshootlari, 169 ta gidropost va Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistondagi 386 km masofani o'z ichiga oluvchi davlatlararo kanallarni boshqaradi.

• **Sirdaryo daryosi:** 198 ta gidroinshootni boshqaradi, ularning 21 tasi Naryn, Sirdaryo, Qoradaryo va Chirchiq kabi asosiy irmoqlarda joylashgan.

Infratuzilmani saqlash uchun birgalikda moliyalashtirish mexanizmlari kelishib olingan bo'lsa-da, moliyalashtirishning izchil ta'minlanmasligi mintaqaviy hamkorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, Afg'oniston mazkur bitimlarda ishtirok etmayapti, biroq uning suv iste'molining ortib borishi mintaqaviy gidropolitikaga jiddiy ta'sir o'tkazmoqda.

2.2. Qo'shtepa kanali: transchegaraviy suv boshqaruvidagi keskin o'zgarish

Yaqinda yuzaga kelgan eng bahsli loyihalardan biri Afg'onistonning Qo'shtepa kanali bo'lib, qurib bitkazilgach, Amudaryodan yiliga 13 mlrd kub metr suvni burib yuborishi kutilmoqda. Kanalning uzunligi 281 km, eni 100 metr, chuqurligi 8 metr bo'lib, Afg'oniston-Tojikiston chegarasidan 650 kub metr/soniya suv olish loyihalashtirilgan. Ushbu loyiha orqali Balx, Juzjon va Faryob viloyatlarida 550–585 ming gektar maydon sug'orilishi ko'zda tutilgan.

1955–1961 yillardagi Afg'onistonning iqtisodiy va ijtimoiy yetti yillik rejasidan qayta tiklangan bu loyiha hozirgacha rejalashtirilgan uzunligining uchdan bir qismi qurib bo'lingan bo'lib, uni besh yil ichida to'liq yakunlash rejalashtirilmoqda. Mazkur qurilish O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikiston uchun jiddiy xavotir uyg'otmoqda, chunki ular Amudaryo suvlariga qishloq xo'jaligi va gidroenergetika ehtiyojlari uchun tayanadi. Nyu-Yorkdagi suv xavfsizligi bo'yicha tahlilchi Jahan Taganova ta'kidlashicha, loyiha mintaqadagi suv taqchilligini kuchaytiradi, davlatlararo nizolarni keskinlashtiradi va potentsial ravishda gidropolitik mojarolarga olib kelishi mumkin. Markaziy Osiyoda suv boshqaruvi bo'yicha huquqiy va institutsional asoslar

Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv resurslarini boshqarishni tartibga soluvchi huquqiy asoslar mamlakatdan mamlakatga sezilarli darajada farqlanadi. Qozog'iston milliy suv qonunchiligi va siyosatini taqqoslov tahlili asosiy farqlarni ko'rsatmoqda:

1. **Xalqaro shartnomalar va kelishuvlar** – transchegaraviy suvlar bo'yicha hamkorlikni tartibga soluvchi va Qozog'iston tomonidan ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalar.

2. **Konstitutsiyaviy normalar** – Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 6-moddasi, tabiiy resurslar, jumladan suvlarning huquqiy maqomi va mulkchilik asoslarini belgilaydi.

3. **Milliy suv va ekologik qonunchilik** – suv resurslarini boshqarishga oid asosiy qonun hujjatlari:

- Qozog'iston Respublikasi Suv kodeksi (2003 yil 9 iyul, №481-II)
- Ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi kodeks (2007 yil 9 yanvar, №212-III)
- Ekologik kodeks (2007)
- Yer kodeksi (2003 yil 20 iyun, №442-II)

4. **Milliy suv resurslarini boshqarish strategiyasi** – suvdan barqaror foydalanish va suv

xavfsizligi muammolarini bartaraf etishga qaratilgan 2009–2025 yillar uchun Integratsiyalashgan suv resurslarini boshqarish va suvdan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha Milliy rejani tasdiqlovchi Prezident farmoni.

5. **Hukumat qarorlari va siyosiy asoslar** – suv resurslarini boshqarish bo'yicha davlat boshqaruvi va tartibga solish mexanizmlarini shakllantiruvchi hujjatlar, masalan, 2009 yil 28 yanvardagi Qozog'iston hukumati qarori (№67).

6. **Suv boshqaruvi bo'yicha tartibga soluvchi asoslar** – suvdan foydalanish, muhofaza qilish va taqsimotini tartibga soluvchi milliy qonun va me'yorlar.

7. **Ikkinchi darajali qonunchilik hujjatlari** – milliy suv siyosatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlovchi sohaga oid me'yoriy hujjatlar va ijro etuvchi farmoyishlar.

8. **Suv boshqaruvidagi odatdagi amaliyotlar** – ayniqsa, qishloq va qishloq xo'jaligi sohalarida amaliyotga ta'sir ko'rsatuvchi an'anaviy va hududiy qabul qilingan amaliyotlar.

9. **Iqtisodiy va savdo bilan bog'liq suv tartibga solish mexanizmlari** – tijorat maqsadida suvdan foydalanish, gidroenergetika rivojlantirish hamda qishloq xo'jaligi uchun sug'orish faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilik asoslari.

10. **Davlat-xususiy sheriklik va manfaatdor tomonlarni jalb etish mexanizmlari** – hukumat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining suv resurslarini boshqarishda hamkorligini rag'batlantiruvchi siyosat va tashabbuslar.

Markaziy Osiyo mamlakatlari suv resurslarini boshqarishni tartibga soluvchi huquqiy asoslarni tahlil qilish shuni ko'rsatmoqdaki, besh davlat qonunchiligida umuman olganda bir xil normativ-huquqiy hujjatlar iyerarxiyasi mavjud. Biroq, Qirg'izistonda ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalarning ustuvorligini Konstitutsiyada aniq belgilab qo'yilmagani muhim farqdir. Bundan tashqari, mintqa bo'ylab asosiy muammo xalqaro huquqiy tamoyillarning milliy suv boshqaruvi tizimlariga izchil kiritilmaganligidadir. Mintaqadagi asosiy muammolardan biri suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha yagona va puxta ishlab chiqilgan konseptual asosning mavjud emasligidir. Mazkur bo'shliq Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv boshqaruvi sohasida parokandalik va ko'pincha bir-biriga zid yondashuvlarga olib kelmoqda. Bunga yaqqol misol sifatida Turkmanistonning Suv kodeksini keltirish mumkin. Ushbu kodeksning 3-moddasida davlat suv fondiga daryolar, suv omborlari, ko'llar, xo'jaliklararo kanallar, kollektor-drenaj tarmoqlari, boshqa yer usti suv havzalari, yer osti suv manbalari, hatto Turkmaniston davlat chegarasi bo'ylab joylashgan Kaspiy dengizi suvlarining kirishi belgilangan. Biroq, aynan shu kodeksning 82-moddasi transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishning faqat protsessual jihatlarigagina e'tibor qaratadi, transchegaraviy suvlar atamasining aniq huquqiy ta'rifini bermaydi. Natijada, ushbu modda istisno qilinadigan bo'lsa, Turkmanistonda umumiy foydalaniladigan suv resurslarini boshqarish bo'yicha aniq shakllangan huquqiy asos mavjud emas. Mamlakatning huquqiy iyerarxiyasida Suv kodeksi xalqaro shartnomalar va Konstitutsiyaga bo'ysunadi, bu esa mazkur kodeksga transchegaraviy suvlarni boshqarish bo'yicha majburiy me'yorlarni belgilash vakolatini bermaydi.

Xuddi shuningdek, O'zbekistonning "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonuni konseptual jihatdan Qozog'istonning Suv kodeksiga o'xshaydi. O'zbekiston qonunining 3-moddasida suv resurslari davlat mulki ekanligi, ularning oqilona foydalanilishi va davlat tomonidan himoya qilinishi ta'kidlanadi. Bu yondashuv Qozog'istonning amaliyotiga mos

keladi, biroq transchegaraviy suvlar bo'yicha aniq hamkorlik mexanizmlarining yo'qligi mintaqaviy suv boshqaruvi uchun muammolar tug'dirmoqda.

Suv qonunchiligining mustahkamligini samarali baholash uchun ularning milliy huquqiy hujjatlar (NLA) iyerarxiyasidagi o'rnini ham hisobga olish zarur. Besh davlatning barchasida suvga oid asosiy qonunchilik — kodifikatsiyalangan yoki kodifikatsiyalanmagan shaklda — milliy suv boshqaruvining asosini tashkil etadi. Shunga qaramay, milliy suv qonunchiligining amaliyotga joriy etilishi izchil emas, qo'llash va talqin qilishda jiddiy tafovutlar mavjud.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv resurslarini boshqarish bo'yicha huquqiy asoslarni sezilarli darajada uyg'unlashtirish zarur. Milliy qonunchilikni xalqaro huquqiy standartlarga mos keladigan, yagona va integratsiyalashgan suv boshqaruv tizimini yaratish mintaqada suv resurslaridan barqaror va adolatli foydalanishni ta'minlash yo'lida muhim qadam bo'lar edi.

Qozog'istonning suv qonunchiligining asosiy maqsadi — suv resurslaridan foydalanish, ularni muhofaza qilish va boshqarish bo'yicha ekologik barqaror hamda iqtisodiy jihatdan samarali tizimni shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Ushbu huquqiy asos suv resurslarining adolatli taqsimotini ta'minlash bilan birga suv ta'minoti va sanitariya xizmatlarini yaxshilashga qaratilgan. Bundan tashqari, suv havzalarining haddan tashqari foydalanilishi va ifloslanishining oldini olish orqali inson salomatligi va mamlakatning suv tizimlarining ekologik muvozanatini saqlash ham ustuvor vazifalar sirasiga kiradi.

Suv kodeksida davlat siyosatini amalga oshirish bo'yicha bir qancha asosiy yo'nalishlar belgilangan. Unda suv resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatini joriy etish vazifasi yuklangan.

Shuningdek, suv ta'minoti, oqova suvlarni tozalash va sanitariya infratuzilmasini tartibga soluvchi huquqiy asos yaratilgan bo'lib, samaradorlik va adolatli foydalanishni ilgari suradi.

Barqaror suv resurslaridan foydalanish ustuvor yo'nalish bo'lib, ekologik degradatsiyani oldini olishga qaratilgan muhofaza choralari va himoya strategiyalarini joriy etishni talab etadi.

Suv boshqaruvini kuchaytirish maqsadida, mazkur qonunchilik resurslarni taqsimlash, texnologik yangiliklarni joriy etish va institutsional boshqaruvni tartibga soluvchi keng qamrovli huquqiy asosni belgilaydi. U suvdan foydalanish, muhofaza qilish, ta'minot va sanitariya sohalarida qonun va tartib-intizomni ta'minlash, javobgarlik va rioya qilishni kuchaytirishga qaratilgan. Bundan tashqari, suv boshqaruvining asosiy tamoyillarini, jumladan sanitariya siyosatini va tartibga soluvchi mexanizmlarni belgilaydi, bu esa yagona va samarali suv boshqaruv tizimini shakllantirishga yordam beradi.

Tadqiqot va izlanishlar suv xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Suv kodeksi gidromeliorativ tizimlar, suv infratuzilmasi va resurslar barqarorligini ta'minlash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar va integratsiyalashgan boshqaruv strategiyalarini nazorat qilishni talab qiladi. Bundan tashqari, yerni melioratsiya qilish strategiyalarini belgilaydi va inson salomatligi hamda iqtisodiy aktivlarni toshqinlar va qurg'oqchilik kabi gidrologik xavflardan himoya qilishni ta'minlaydi.

Qozog'iston Suv kodeksining o'ziga xos xususiyati — unda transchegaraviy suvlarni boshqarish bo'yicha bevosita normalarning mavjudligidir (11-bo'lim, 31-bob). Mazkur huquqiy asos umumiy foydalaniladigan suv resurslari bo'yicha xalqaro hamkorlikni tartibga soluvchi aniq

ko'rsatmalarni belgilaydi va Markaziy Osiyoda eng tizimli va mukammal normativ-huquqiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Huquqiy va nazariy nuqtai nazardan, ushbu kodeks transchegaraviy suv boshqaruvini rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratadi hamda mintaqada hamkorlik va barqaror resurs boshqaruvini ilgari suradi. 2003 yilda qabul qilingan Suv kodeksi Qozog'istonda suv havzalarini boshqarishning keng qamrovli tizimini belgilab berdi va barcha manfaatdor tomonlarni o'z ichiga olgan havza tashkilotlarini shakllantirishni rag'batlantirdi. Ushbu tashkilotlar suv taqsimoti, muhofaza choralari va barqaror boshqaruv amaliyotlarini joriy etish uchun javobgardir. Suv resurslaridan adolatli va samarali foydalanishni rag'batlantirish maqsadida kodeks "ekologik daromadlar" konsepsiyasini joriy etdi, bu esa suv ta'minoti va iste'molini muvozanatlashtirish hamda resurslarning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashga qaratilgan.

2009 yilda Integratsiyalashgan havza boshqaruvi bo'yicha Milliy strategiya qabul qilindi va shundan so'ng Davlat suv resurslarini boshqarish dasturi amalga oshirildi, natijada Qozog'istonning suv boshqaruvi siyosati xalqaro ilg'or tajribalarga moslashtirildi.

Qozog'iston tomonidan suv boshqaruvini kuchaytirishga qaratilgan sa'y-harakatlarga qaramay, mintaqadagi gidropolitik muammolar haligacha sezilarli darajada saqlanib qolmoqda (McKinney). 2017 yilda Qirg'iziston va Qozog'iston o'rtasida transchegaraviy suv resurslari bo'yicha kelishmovchiliklar yuzaga kelib, munosabatlar keskinlashdi. Qirg'iziston yuqori oqimda joylashgan davlat sifatida suv oqimini nazorat qilishda strategik mavqega ega bo'lib, bu past oqimdagi davlatlar, jumladan Qozog'iston bilan ziddiyatlarga sabab bo'ldi. Ushbu geosiyosiy vaziyat sobiq Qirg'iziston Prezidenti Almazbek Atambayev tomonidan matbuot anjumanida Qozog'istonga suv oqimini cheklash tahdidi bilan chiqishi natijasida diplomatik tanglikni yanada kuchaytirdi.

Biroq, Prezident Sooronbay Jeenbekov saylanganidan so'ng, ikki tomonlama munosabatlar yaxshilana boshladi. Jeenbekovning Qozog'istonga rasmiy tashrifi chog'ida suv va energetika sohalarida hamkorlik masalalari asosiy muzokara mavzusi bo'ldi. Transchegaraviy suvlarni barqaror va hamkorlik asosida boshqarish uchun yangi yondashuvni shakllantirishga e'tibor qaratildi. Muzokaralarda Markaziy Osiyodagi muhim mintaqaviy tashabbus bo'lgan Aralni qutqarish xalqaro jamg'armasining (IFAS) faoliyatini tiklash muhim masala sifatida ko'tarildi. Avvalroq, 2018 yilda Bishkek mazkur jamg'armadagi ishtirokini to'xtatgan edi.

Natijada, Astana va Bishkek transchegaraviy suv resurslarini umumiy mintaqaviy boylik sifatida ko'rib chiqish va suv xavfsizligini ta'minlash uchun hamkorlik asosida boshqarish zarurligini yana bir bor tasdiqlashdi. Bu diplomatik siljish Markaziy Osiyo suv sohasida ishonch, hamkorlik va uzoq muddatli barqarorlikni mustahkamlash yo'lida muhim qadam bo'ldi.

O'zbekiston dastlab Qirg'izistonda Kambar-Ota-1 va Kambar-Ota-2 GESlarining qurilishiga qarshi chiqdi, chunki bu loyihalar past oqimdagi suv ta'minotini izdan chiqarishi mumkinligi haqida xavotirlar mavjud edi. Biroq, diplomatik muzokaralar natijasida suv va energetika sohalarida hamkorlik sari siljish kuzatildi. 2017 yilga kelib, O'zbekiston va Qirg'iziston mazkur gidroenergetika loyihalari bo'yicha hamkorlik qilishga tayyor ekanliklarini bildirishdi. Ushbu majburiyat Qirg'iziston Milliy energetika xolding kompaniyasi va "O'zbekgidroenergo" o'rtasida Kambar-Ota-1 GES loyihasini amalga oshirish bo'yicha hamkorlik memorandumini imzolash orqali rasman mustahkamlandi.

Ayni paytda Tojikiston o'zining Vaxsh daryosidagi Rog'un GESini rivojlantirishga ustuvor ahamiyat bermogda.

Ushbu loyiha mamlakatning energetika va iqtisodiy strategiyasining asosiy tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Biroq, loyiha mintaqada jiddiy geosiyosiy va iqtisodiy xavotirlarni yuzaga keltirmogda. Rossiya Strategik tadqiqotlar instituti "Milliy strategik masalalar" jurnalining bosh muharriri Ajdar Kurtovning fikricha, bitta gidroelektr stansiya Tojikistonning barcha energetik muammolarini hal qila olmaydi. Aksincha, Rog'un GES milliy taraqqiyotning ramzi sifatida ilgari surilmogda, garchi loyiha iqtisodiy va logistika jihatdan murakkab bo'lsa ham. Rog'un loyihasining foydalanishga topshirilgandan keyingi bosqichi bir qator muammolarni yuzaga keltirmogda, xususan elektr energiyasini xarid qilish va taqsimlash masalalari. Qurilishning yuqori qiymati va ishlab chiqarilgan energiyaga cheklangan bozor talabi moliyaviy xavflarni keltirib chiqarmogda. Mintaqaning asosiy o'yinchilaridan biri bo'lgan Qozog'iston ushbu loyihadan ortiqcha energiya xarid qilish ehtiyojiga ega emas, boshqa bozorlar esa iqtisodiy va logistika jihatidan cheklovlarga duch kelmogda. CASA-1000 loyihasi orqali elektr energiyasini Pokiston, Hindiston va Afg'onistonga eksport qilish ko'zda tutilgan bo'lsa-da, Afg'onistonning ichki energetik ehtiyojlarini oshirish va o'zini ta'minlashga bo'lgan intilishi ushbu rejalarni murakkablashtirmogda. Bundan tashqari, Pokistonning energetika sektori Xitoy bilan hamkorlikni kuchaytirayotgani Tojikiston energiya eksporti uchun yana bir to'siq bo'lishi mumkin.

Ushbu jarayonlar Markaziy Osiyoda suv boshqaruvi, energetika xavfsizligi va mintaqaviy geosiyosatning murakkab o'zaro ta'sirini yaqqol namoyon qilmogda. Hidroenergetika loyihalari iqtisodiy imkoniyatlar yaratishi bilan birga, transchegaraviy suvlarni boshqarish, xalqaro energetika bozorlari va mintaqa mamlakatlari o'rtasidagi siyosiy hamkorlik masalalarida ham jiddiy muammolarni yuzaga keltirmogda.

So'nggi yillarda Markaziy Osiyoda milliy huquqiy bazalarni modernizatsiya qilish va rivojlantirish ko'proq tizimli va hamkorlikka asoslangan yondashuvga tomon siljilmogda. Bu boradagi muhim qadamlardan biri Markaziy Osiyo davlatlarining Suv xo'jaligini boshqarish bo'yicha Hukumatlararo muvofiqlashtiruvchi komissiyasining faoliyati yo'lga qo'yilganidir.

Mazkur komissiya mintaqaviy suv boshqaruvi va qirg'oqbo'yi davlatlari o'rtasida hamkorlik asosida qaror qabul qilish uchun platforma vazifasini bajaradi.

Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiyoti yuqori energiya va kapital talab qiladigan xususiyatga ega bo'lib, ayniqsa qishloq xo'jaligi va sanoat sohalari suv resurslariga kuchli darajada bog'langan. Biroq, ushbu bog'liqlikka qaramay, mintaqada suvdan foydalanish samaradorligi global standartlarga nisbatan ancha past ko'rsatkichlarga ega (2-jadval). Bu holat suv siyosatini isloh qilish, suv resurslarini boshqarish strategiyalarini takomillashtirish va mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish zaruratini yaqqol ko'rsatadi. Ayniqsa suv tanqisligi va iqlim o'zgarishi sharoitida resurslardan barqaror foydalanish va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun bunday choralar zarurdir.

2021 yilda Markaziy Osiyo mamlakatlarida suvdan foydalanish samaradorligi keskin farq qilgan bo'lib, bu ko'rsatkich Qirg'izistonda 1 m³ suv uchun 0,842 AQSH dollaridan Qozog'istonda 7,2 AQSH dollarigacha yetgan. Mintaqa bo'yicha suvdan foydalanishning

oʻrtacha samaradorligi 1 m³ suv uchun 2–2,5 AQSH dollarini tashkil etadi, bu esa jahonning oʻrtacha ogʻirlashtirilgan koʻrsatkichi boʻlmish 19,01 AQSH dollaridan ancha pastdir.

Taqqoslash uchun, dunyo mamlakatlarining uchdan ikki qismi suvdan foydalanishda 1 m³ uchun 5 dan 100 AQSH dollarigacha samaradorlikka erishmoqda. Eʼtiborlisi shundaki, Markaziy Osiyoning besh davlatidan toʻrttasi (Qozogʻistondan tashqari) ushbu koʻrsatkich boʻyicha 168 mamlakat orasida eng past samaradorlik koʻrsatkichiga ega boʻlgan 10 ta davlat qatoridan joy olgan. Mintaqa iqtisodiyoti asosan agrar xarakterga ega boʻlib, xizmat koʻrsatish sektori tabiiy resurslar isteʼmolida unchalik katta rol oʻynamaydi. Bu iqtisodiy tuzilma mintaqada global miqyosda eng past suv samaradorligi koʻrsatkichlaridan birini shakllantiradi — 1 m³ suv uchun oʻrtacha 2,5 AQSH dollarini tashkil etadi, holbuki rivojlangan sanoat davlatlarida bu koʻrsatkich 1 m³ uchun 1 096 AQSH dollarigacha yetadi.

Markaziy Osiyoda suv resurslarini taqsimlashning samaradorligi va adolatliligi asosan mavjud, aniq va tahlil qilingan gidrologik maʼlumotlarga tayangan. Qozogʻistonning milliy gidrometeorologik xizmati — Kazgidromet ushbu maʼlumotlarni monitoring qilishda muhim rol oʻynaydi. 2022 yil holatiga koʻra, Kazgidromet 377 ta gidrologik stansiyaning boshqargan boʻlib, suv boshqaruvi va iqlimga moslashuv rejalarini ishlab chiqishda zarur maʼlumotlarni taqdim etmoqda. Suv boshqaruvini takomillashtirishda asosiy eʼtibor suv sohasining raqamli transformatsiyasiga qaratilgan boʻlib, bu jarayon ayniqsa Qozogʻiston va Oʻzbekistonda faol olib borilmoqda. Har ikki mamlakat suv resurslarini tartibga solishga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish boʻyicha qonunchilik choralari koʻrmoqda. Qozogʻistonning Raqamlashtirish vazirligi huzuridagi Aerokosmik qoʻmita suv toshqinlarini monitoring qilish uchun uskunalarni sinovdan oʻtkazmoqda, bu esa real vaqt rejimida suv boshqaruvi, ifloslanishni nazorat qilish va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlikni kuchaytirishga qaratilgan kengroq siyosatning bir qismi hisoblanadi.

Aral dengizi suv resurslariga kelsak, har bir Markaziy Osiyo davlatining suv havzasi doirasini aniq belgilash va hisoblash zarur boʻlib, bu mintaqaviy suv boshqaruvi uchun belgilangan talablar va taqsimot mexanizmlariga mos kelishi kerak.

Jadvalda keltirilgan maʼlumotlar Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv boshqaruvi boʻyicha huquqiy meʼyorlarni tartibga solishda sezilarli tafovut va boʻshliqlar mavjudligini koʻrsatadi, ayniqsa adolatli suv boshqaruvi tizimini yaratishda. Bu borada Afgʻonistonning koʻplab mintaqaviy bitimlardan tashqarida qolayotgani alohida tashvish uygʻotadi, chunki uning roli umumiy transchegaraviy suv boshqaruvi tizimida hali ham aniq belgilanmagan.

Shu bilan birga, Qozogʻiston suv boʻyicha hamkorlikni rivojlantirishda saʼy-harakatlarini kuchaytirib, nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT), ekologik harakatlar va mintaqaviy ekologik tashabbuslarda ishtirok etayotgan siyosiy tuzilmalarni ham jalb qilmoqda. Bu harakatlar suv foydalanuvchi uyushmalari, havza tashkilotlari va boshqa fuqarolik institutlarining qaror qabul qilish jarayonlarida rolini oshirdi. NNTlar seminarlar, konferensiyalar va jamoatchilik muhokamalarini tashkil etish, daraxt ekish va suvni himoya qilish zonalarini tiklash kabi amaliy tashabbuslarni amalga oshirish orqali faol ishtirok etmoqda. Bundan tashqari, Qozogʻiston NNTlari Markaziy Osiyo va Kavkaz uchun Global suv hamkorligi doirasida faol ishtirok etib, mintaqada integratsiyalashgan suv resurslarini boshqarishda jamoatchilik ishtirokini rivojlantirishga hissa qoʻshmoqda. Qozogʻistonning global suv resurslari tadbirlarida faol

ishtirok etishi va xalqaro suv huquqi bo'yicha asosiy konvensiyalarni qo'llab-quvvatlashi milliy siyosatni xalqaro huquq me'yorlariga muvofiqlashtirishga sodiqligini namoyon etadi.

Ushbu yondashuv NNTlarni suv boshqaruvida teng huquqli ishtirokchi sifatida tan olishni ta'minlaydi hamda ularning qaror qabul qilish, siyosatni amalga oshirish va loyiha bajarishdagi rolini kuchaytiradi. Qozog'istonning yangilangan suv qonunchiligida ham suv resurslarini barqaror boshqarish va muhofaza qilishda NNTlar roli rasmiy ravishda mustahkamlangan.

Qozog'iston Respublikasi Suv kodeksi jamoat birlashmalariga suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish huquqini beradi. Mazkur nazorat jamoat birlashmalarining ustavi asosida va davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlar bilan hamkorlikda amalga oshiriladi. Bu norma suv boshqaruvida oshkoralik va fuqarolik ishtirokini kuchaytiradi hamda nodavlat ishtirokchilarning barqaror suv boshqaruvidagi rolini mustahkamlaydi. Hozirda Qozog'iston Markaziy Osiyo bo'ylab suv boshqaruvi uchun keng qamrovli konseptual yondashuvni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydigan huquqiy asosni yaratgan. Bundan tashqari, suvdan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha qaror qabul qilish jarayonlarida jamoatchilik ishtirokini kengaytirish uchun poydevor yaratgan.

Mintaqaning boshqa davlatlari ham suv bilan bog'liq muammolarni hal qilishda jamoatchilik ishtirokini rivojlantirishga intilmoqda, biroq milliy qonunchilik va boshqaruv tizimlaridagi tafovutlar hali ham to'siq bo'lib qolmoqda. Ushbu nomuvofiqliklar va suv resurslarini boshqarishdagi tobora murakkablashayotgan talablar yaqin kelajakda ham mintaqa uchun muhim muammolar bo'lib qolishi kutilmoqda.

Mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish maqsadida 1992 yilgi transchegaraviy suvlarni boshqarish to'g'risidagi bitim asosida Markaziy Osiyoning Suv xo'jaligini boshqarish bo'yicha Hukumatlararo muvofiqlashtiruvchi komissiyasi (ICWC) tashkil etilgan. Dastlab komissiya uchta asosiy ijro etuvchi organ — Kotibiyat, Sirdaryo havza tashkiloti va Amudaryo havza tashkilotidan iborat edi. Vaqt o'tishi bilan ICWCning Ilmiy-axborot markazi va Koordinatsion-metrologik markazi ham tashkil etildi, bu esa mintaqaviy suv boshqaruvi, ma'lumot almashinuvi va siyosatni muvofiqlashtirishni yanada kuchaytirdi. Biroq, mazkur institutsional mexanizmlarga qaramay, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy tafovutlar haqiqiy integratsiyalashgan suv boshqaruv strategiyasini shakllantirishni hanuz qiyinlashtirib kelmoqda.

Transchegaraviy havza tashkilotlarini umumiy holda uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin. Markaziy Osiyo davlatlari Suv xo'jaligini boshqarish bo'yicha Hukumatlararo muvofiqlashtiruvchi komissiyasi (ICWC) ana shu tashkilotlarning ikkinchi turiga kiradi. 1992 yilgi bitimga ko'ra, ICWC har bir a'zo respublika hamda butun mintaqa uchun suv iste'moli limitlarini belgilash va tasdiqlash (8-modda), shuningdek, ushbu ruxsat va limit normalariga qat'iy rioya qilinishini ta'minlash (10-modda) uchun mas'uldir.

Biroq, o'z vakolatlariga qaramay, Amudaryo va Sirdaryo havza tashkilotlari hech qachon kuchga ega bo'lgan idoralararo nazorat organlari maqomini olmagan. Suv ta'minoti pasaygan davrlarda, kelishilgan suv oqimi va iste'moli limitlariga rioya etilishini ta'minlashdagi muammolar yanada kuchayadi, ICWC va unga qarashli havza tashkilotlari ajratilgan resurslar va majburiyatlarni saqlab qolishda qiyinchiliklarga duch keladi. E'tiborlisi, Jahon savdo tashkiloti

(WTO) vakolatlari butun daryo havzasi bo'ylab amal qilmaydi va uning qarorlari faqat maslahat xarakterga ega bo'lib, huquqiy majburiy kuchga ega emas.

Mutaxassislar fikriga ko'ra, 1992 yilgi bitim to'liq amalga oshirilmagan. Eng jiddiy bo'shliqlardan biri — suv taqsimoti bitimlari va resurs cheklovlarini buzganlik uchun javobgarlik mexanizmining mavjud emasligidir. Bitim tarkibida rioya etishni ta'minlash mexanizmi ko'zda tutilgan bo'lsa-da, hozirgacha hech qanday rasmiy sanksiya yoki jazolash chorasi ishlab chiqilmagan. Bundan tashqari, havza tashkilotlarini moliyalashtirish ham izchil taqsimlanmagan. Amudaryo havza tashkiloti asosan O'zbekiston va Turkmaniston tomonidan moliyalashtiriladi, Sirdaryo havza tashkiloti esa Qozog'iston va O'zbekiston hissasiga tayanadi.

Biroq, ushbu moliyaviy hissa bitimning 9-moddasida belgilangan proporsional tenglik va umumiy ishtirok tamoyiliga to'liq mos kelmaydi.

Samarali havza tashkilotlarining asosiy xususiyatlaridan biri — qirg'oqbo'yi davlatlar o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy tafovutlarga qaramay, uzoq muddatli institutsional barqarorlikni ta'minlash qobiliyatidir. Bunday barqarorlik umumiy suv resurslarini boshqarishda prognoz qilinadiganlikni ta'minlaydi hamda geopolitik keskinliklarni kamaytiradi. Xalqaro suv boshqaruvi sohasidagi ilg'or namunaviy model sifatida AQSH va Kanada o'rtasidagi Xalqaro qo'shma komissiyani (IJC) keltirish mumkin. 1909 yilgi "Chegara suvlar to'g'risidagi shartnoma" asosida tashkil etilgan ushbu tashkilot har ikki davlat tomonidan teng vakillik asosida boshqariladi. IJC davlatlararo bevosita ta'sirdan mustaqil ravishda qaror qabul qilish imkonini beruvchi supramilliy vakolatlariga ega. Bundan tashqari, komissiya har ikki davlat hududida vakolatxonalariga ega bo'lib, transchegaraviy suv mojarolarida mustaqil hakam rolini kuchaytiradi. Xalqaro suv boshqaruvi bo'yicha muvaffaqiyatli tajribalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo havza tashkilotlari mustahkamroq institutsional tuzilma, kuchliroq tartibga soluvchi vakolat va yaxshilangan moliyaviy mexanizmlarga muhtojdir.

Xulosa

Markaziy Osiyoda transchegaraviy daryolarni boshqarish milliy xavfsizlik, iqtisodiy barqarorlik va mintaqaviy hamkorlik bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab va ko'p qirrali masaladir. Suv Markaziy Osiyo davlatlari uchun strategik ahamiyatga ega bo'lib, iqtisodiy rivojlanish, energetika xavfsizligi va qishloq xo'jaligining barqarorligini ta'minlaydi. Biroq, suvning ahamiyati tan olinganiga qaramay, mintaqada suv boshqaruvi hali ham parokanda bo'lib, milliy manfaatlar va qarama-qarshi ustuvor yo'nalishlar siyosiy qarorlarni shakllantirishga ta'sir ko'rsatmoqda.

Tarixan Markaziy Osiyoda suv boshqaruvi SSSR davridagi markazlashtirilgan institutlar orqali muvofiqlashtirilgan bo'lib, yuqori oqimdagi davlatlarda (Qirg'iziston va Tojikiston) gidroenergetika ishlab chiqarish hamda quyi oqimdagi mamlakatlarda (O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston) sug'orish ehtiyojlari o'rtasida muvozanat saqlab turilgan. Biroq, SSSR parchalanishi natijasida mustaqil davlatlar milliy suverenitetni mintaqaviy hamkorlikdan ustun qo'ygan holda turli suv boshqaruvi strategiyalarini amalga oshira boshladi. Natijada, suv resurslarini integratsiyalashgan va hamkorlik asosida boshqarish jarayoni yanada murakkablashdi.

Mazkur tadqiqotning asosiy xulosalaridan biri shundaki, Markaziy Osiyoda samarali suv boshqaruvi uchun transchegaraviy daryo tizimlarining o'zaro bog'liq ijtimoiy, iqtisodiy,

ekologik va siyosiy o'lchamlarini hisobga olgan holda holistik va integratsiyalashgan yondashuv zarurdir.

Mintaqaviy xavfsizlik majmualari nazariyasi (TRSC) Markaziy Osiyoda suv mojarolari va hamkorligini milliy xavfsizlik masalalari hamda kengroq geosiyosiy dinamikaga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qilish uchun foydali nazariy asosni taqdim etadi. Bundan tashqari, "gidrogegemoniya" konsepsiyasi suv boshqaruvida davlat kuchining rolini ko'rsatadi hamda yuqori va quyi oqimdagi davlatlarning transchegaraviy suv resurslariga bo'lgan ta'sir darajasini ochib beradi.

Mintaqaviy suv boshqaruvidagi eng dolzarb masalalardan biri — yuqori oqimdagi qirg'oqbo'yi davlat sifatida Afg'onistonni mavjud suv taqsimoti muzokaralariga rasmiy ravishda jalb etish zaruratidir. Xalqaro huquq bo'yicha Afg'oniston Amudaryo suvlaridan foydalanish huquqiga ega bo'lsa-da, hozircha mintaqaviy suv boshqaruvi jarayonlarida uning ishtiroki asosan norasmiy darajada qolmoqda. Afg'oniston va SSSR o'rtasidagi tarixiy shartnomalar (1958 yil) kelgusidagi hamkorlik uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi, bunda Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston Vena konvensiyasi asosida ushbu shartnomalarning huquqiy vorislari sifatida tan olingan. Biroq, mazkur bitimlar asosan chegara suvlarini boshqarish masalalarini qamrab olgan bo'lib, keng qamrovli suv taqsimoti mexanizmlarini o'z ichiga olmaydi. Bu esa zamonaviy va mintaqaviy jihatdan inklyuziv huquqiy asoslarni yaratish zarurligini ko'rsatadi.

Xalqaro suv huquqi sezilarli darajada rivojlanib, absolyut hududiy suverenitet tamoyilidan umumiy suv boshqaruvi tamoyiliga o'tmoqda. 1992 yilgi Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish bo'yicha BMT Yevropa iqtisodiy komissiyasi (UNECE) konvensiyasi hamda 1997 yilgi BMTning Xalqaro suv yo'llaridan navigatsiyadan tashqari maqsadlarda foydalanish bo'yicha konvensiyasi adolatli suv boshqaruvi uchun keng qamrovli huquqiy asosni taqdim etadi. Biroq, ushbu bitimlar asosan tavsiyaviy xarakterga ega bo'lib, majburiy ijro mexanizmlariga ega emas, shuning uchun Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida havza darajasida maxsus bitimlar zarur.

Suv resurslarini boshqarish milliy va mintaqaviy xavfsizlik bilan, xususan energetika va oziq-ovqat xavfsizligi bilan uzviy bog'liqdir. Mintaqada gidroenergetika umumiy elektr energiyasi iste'molining qariyb uchdan bir qismini tashkil etadi. Yuqori oqimdagi davlatlar, ayniqsa Tojikiston va Qirg'iziston, gidroenergiya ishlab chiqarishda suv mavjudligiga kuchli darajada bog'liq, quyi oqimdagi mamlakatlar esa suvdan asosan qishloq xo'jaligida sug'orish uchun foydalanadi. Gidroenergetika va sug'orishning qarama-qarshi ustuvorliklari suv taqsimoti bo'yicha kelishmovchiliklarni kuchaytirgan bo'lib, quyi oqim davlatlari yuqori oqimdagi infratuzilma loyihalarini suv mavjudligiga tahdid sifatida ko'rmoqda.

Mavjud ziddiyatlarga qaramay, mintaqaviy suv bo'yicha hamkorlik yo'lida ma'lum siljish kuzatilmoqda. 2018 yildan beri o'tkazilgan bir necha yuqori darajadagi uchrashuvlar transchegaraviy suv boshqaruvi, savdo va infratuzilma rivojlanishi bo'yicha muloqotni faollashtirdi. Biroq, siyosiy va iqtisodiy tafovutlarning saqlanishi to'liq koordinatsiyalashgan mintaqaviy suv strategiyasini shakllantirishga to'sqinlik qilmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida tuzilgan ko'plab ikki tomonlama va ko'p tomonlama bitimlar hamkorlikka tayyor ekanligini ko'rsatmoqda, ammo ushbu bitimlar ko'pincha majburiy ijro mexanizmlaridan mahrum bo'lib, samarali hamkorlikni kafolatlamaydi.

Global suv boshqaruvi tajribasidan muhim xulosa shuki, transchegaraviy havzalarda mojarolarni hal qilish eng muvaffaqiyatli tarzda qirg'oqbo'yi davlatlar o'rtasida xarajatlar va foydalarning adolatli taqsimoti orqali amalga oshiriladi. Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida Chu va Talas daryolari bo'yicha hamkorlikdagi boshqaruv bunga yorqin misol bo'lib, ushbu yondashuv foyda taqsimoti mexanizmlarini joriy etish orqali o'zaro hamkorlikni rag'batlantiradi.

Bu model doirasida yuqori oqimdagi davlatlar quyi oqim foydalanuvchilariga ko'rsatilgan xizmatlar uchun kompensatsiya oladi, bu esa uzoq muddatli hamkorlikni rag'batlantiradigan muvozanatli tizim yaratadi.

Oxir-oqibat, Markaziy Osiyoda transchegaraviy suv resurslarini barqaror boshqarish uchun iqtisodiy, huquqiy va ekologik omillarni integratsiyalovchi keng qamrovli mintaqaviy suv strategiyasini ishlab chiqish zarur. Mavjud bitimlar hamkorlik uchun asos yaratadi, biroq yanada katta yutuqlar davlatlarning umumiy boshqaruv tizimlarini qabul qilishga, nizolarni shaffof muzokaralar orqali hal etishga va birgalikdagi suv infratuzilma loyihalariga sarmoya kiritishga tayyorligiga bog'liq bo'ladi. Markaziy Osiyoda kelajakdagi suv xavfsizligi mintaqa davlatlarining bir tomonlama qaror qabul qilish amaliyotidan voz kechib, barcha uchun adolatli va barqaror suvdan foydalanishni ta'minlaydigan hamkorlik boshqaruv mexanizmlarini qabul qilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References

1. Patricia Wouters, Huiping Chen, James E. Nickum: Transboundary Water Cooperation: Principles, Practice and Prospects for China and Its Neighbours // Routledge, 2018 – 396 p.
2. Convention: Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes// United Nations, Helsinki.
3. Internation Law Association: Berlin Rules on Water Resources // Berlin, 2004 – 28 p.
4. United Nations. Convention on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses 21 May 1997 – New York United Nations, 1997. – 14 p.
5. UNECE. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Helsinki, 1992. – Geneva: UNECE, 1992. – 18 p.
6. Helsinki Rules on the Uses of the Waters of International Rivers. International Law Association, 1966. – London, 1966. – 16 p.
7. Berlin Rules on Water Resources. International Law Association, 2004. – London, 2004. – 28 p.
8. Salman M.A. Salman & Kishor Uprety. Conflict and Cooperation on South Asia's International Rivers: A Legal Perspective, World Bank Publications, 2002.
9. Xodjayev N. Xalqaro suv huquqi asoslari, – T.: TDYU nashriyoti, 2018.
10. Allayarov B. Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish huquqining dolzarb masalalari, – T.: Fan, 2015.
11. Tursunov B. Xalqaro ekologik huquqning dolzarb muammolari, – T.: TDYU, 2020.